

Szentgyörgyi Rudolf

„Befagyott”, „megtorpanó”, és „bizonytalankodó” változások a nyelvi rendszerben
– avagy a jóslhatóság kudarcai

c. előadásának tervezete

A nyelv diakrón vizsgálata során természetesen a nyelvi változásokat vizsgáljuk, ezek leírását és magyarázatát tekintjük elsődleges kutatói feladatunknak. Pedig „a nyelv története megmaradás és változás [...] együttese” (BENKŐ LORÁND, A történeti nyelvtudomány alapjai. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1998. 31), illetve: „A nyelv életére nemcsak a változás a jellemző, hanem a megmaradás is” (MÁTAI MÁRIA, Nyelvünk élete. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994. 13). Jellemzően kevés figyelmet fordítunk arra a kérdésre, hogy ami megmarad, hogyan és miért marad meg (különösen, ha ez a rendszer szabályainak felfüggesztése mellett történik), illetve ami elindult, miért torpan meg, és marad torzóban. E jelenségek vizsgálata ugyanakkor nem ismeretlen a nemzetközi szakirodalomban. BYNON például egy ógörög hangváltozás érvényre jutásának analogikus eredetű megakadályozásáról szól (BYNON, THEODORA, Történeti nyelvészet. Osiris Kiadó, Bp., 1997. 49).

A tervezett előadás a hangtan és a morfológia területéről említett példák elemzésével indul a nyelvi változások „befagyásának”, „megtorpanásának” és „bizonytalankodásának” nyomába.

Azok a két (esetleg több) szótagú szavaink, melyek első szótagja *i* magánhangzót tartalmaz, majd erre egy (vagy több) mély hangrendű magánhangzó következik, jellemzően a legkorábbi időktől fogva dacolnak a magánhangzó-harmónia rendszerkényszerével (vö. TA. *tichon* > *Tihany*, HB. *siralm* > *siralom*, ÓMS. *sidou* > *zsidó* stb., illetve *pirkad*, *zsibbad*, egészen a *pszichológus*-ig). Ráadásul a nyelv élettörtén végigvonulva e szabálytalan szócsoport (ugyancsak dacolva a harmónia szabályával) még más módon is bővül, l. pl. a korai *král* > *király*, *skola* > *iskola* típusú (a mássalhangzó-torlódást feloldó) változásokat, vagy a nyelvújítási (az effélékkel: *légeny*, *éleny*, *búzeny* szemben álló) *higany*, *ib lany*, *timany*-féle szóalkotásokat. Miért akadályozza a nyelv e szócsoport esetében a magánhangzó-harmónia érvényesülését, úgy, hogy a megőrzés mellett még folyamatosan bővíti is e lexikai halmaz elemeinek számát?

A morfológia területén a változások megtorpanásának egyik legszemléletesebb példája: három igeragozásunk közül kettő is torzóban maradt (ti. az ikes és az általános ragozás). Mi akadályozta meg e rendszerek kiépülését?

A hangtan és a morfológia területét egyaránt érintő, „bizonytalankodó” (azaz több irányba is induló, majd ismételten megtorpanó) változások sorát kínálja a *mező* : *mezeje* tőtípusú érő változások. Miért alakul ki a *fej* : *feje*, de nem lesz **szőlej* : *szőleje* változat, helyette: *szőlő* : *szőlője*. Ugyanakkor egyes esetekben miért alakul ki mindkettő, azaz *nej* : *neje* ~ *nő* : *nője* változat is?

Az említett változások (teljes) lefolyását – az adott nyelvtörténeti korba helyezkedve – minden valószínűség szerint megjósolhatóknak gondoltuk volna. A jelen szinkroniájából szemlélve azonban látható, hogy e fiktív jóslatok nem váltak (volna) be. Mi lehet ennek az oka? A tervezett előadásban ezekre a kérdésekre keressük a választ.